

**CHET EL SAYYOHATNOMALARDA BUXORO AMIRLIGINI IJTIMOYIY-
IQTISODIY AHVOLINING YORITILISHI**

Мирзаева Н.Ж.

т.ф.н., доцент, ГулДУ

naziramirzayeva69@rambler.ru

Eshqulova D.

Guliston davlat universiteti

Tarix yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Аннотация. Mazkur maqolada Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli xorijiy sayohatnomalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda XVIII–XIX asrlarda Yevropa va Rossiya sayyohlari hamda diplomatlari tomonidan yozilgan manbalarga tayangan holda amirlikning iqtisodiy tuzilmasi, savdo aloqalari, hunarmandchilik va ijtimoiy qatlamlari yoritiladi. Shuningdek, sayohatnomalardagi ma'lumotlarning ishonchliligi va ularning tarixiy manba sifatidagi ahamiyati tanqidiy jihatdan baholanadi. Tadqiqot natijalari xorijiy manbalar Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.

Калит so'zlar: Buxoro amirligi, sayohatnomalar, xorijiy manbalar, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, savdo, hunarmandchilik, qishloq xo'jaligi, Yevropa sayyohlari, manbashunoslik, tarixshunoslik.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-экономическое положение Бухарского эмирата на основе зарубежных путевых записок. Исследование опирается на источники XVIII–XIX веков, созданные европейскими и российскими путешественниками и дипломатами, в которых освещаются экономическая структура эмирата, торговые связи, ремесленное производство и социальные слои общества. Также проводится критическая оценка достоверности сведений, содержащихся в путевых записках, и их значения как исторического источника. Результаты исследования показывают, что зарубежные источники занимают важное место в изучении социально-экономической жизни Бухарского эмирата.

Ключевые слова: Бухарский эмират, путевые записки, зарубежные источники, социально-экономическая жизнь, торговля, ремесло, сельское хозяйство, европейские путешественники, источниковедение, историография.

Abstract. This article analyzes the socio-economic conditions of the Bukhara Emirate based on foreign travel accounts. The study relies on sources from the 18th–19th centuries written by European and Russian travelers and diplomats, which describe the economic structure of the emirate, trade relations, crafts, and social stratification. The reliability of the information presented in these travel accounts and their significance as historical sources are also critically evaluated. The results show that

foreign sources play an important role in studying the socio-economic life of the Bukhara Emirate.

Keywords: Bukhara Emirate, travel accounts, foreign sources, socio-economic life, trade, crafts, agriculture, European travelers, source studies, historiography.

KIRISH. Buxoro amirligi Markaziy Osiyoning muhim siyosiy va iqtisodiy markazlaridan biri sifatida XVIII–XIX asrlarda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o‘rin egallagan. Ushbu davrda amirlik hududi orqali o‘tgan savdo yo‘llari, rivojlangan hunarmandchilik markazlari va sug‘orma dehqonchilik tizimi uning iqtisodiy salohiyatini belgilovchi asosiy omillar bo‘lib xizmat qilgan. Shu bilan birga, Buxoro amirligining ichki ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasini o‘rganishda mahalliy yozma manbalar bilan bir qatorda xorijiy sayyohlar, elchilar va tadqiqotchilar tomonidan yozilgan sayohatnomalar ham muhim manba sifatida e‘tirof etiladi. Xususan, XVIII–XIX asrlarda Buxoro amirligiga tashrif buyurgan Yevropa va Rossiya sayyohlari, diplomatlari hamda harbiy kuzatuvchilari o‘z asarlarida mamlakatning siyosiy tuzumi, iqtisodiy hayoti, savdo aloqalari, aholi turmush darajasi hamda ijtimoiy qatlamlari haqida muhim ma‘lumotlar qoldirganlar. Ularning kuzatuvlari ko‘pincha bevosita guvohlik asosida yozilgan bo‘lib, amirlikning ichki hayotini tashqi nigoh orqali yoritib berishi bilan ahamiyatlidir. Shu jihatdan, xorijiy sayohatnomalar Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini rekonstruksiya qilishda muhim qo‘shimcha manba vazifasini bajaradi. Biroq mazkur manbalarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ularning aksariyati mualliflarning subyektiv qarashlari, siyosiy manfaatlari yoki madaniy stereotiplari ta‘sirida yozilgan. Shu sababli sayohatnomalarda keltirilgan ma‘lumotlarni tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish, ularni mahalliy yozma manbalar bilan qiyosiy o‘rganish zarurati yuzaga keladi. Bu esa tarixshunoslikda manbashunoslik yondashuvlarining muhimligini yanada oshiradi. Zamonaviy tarix fanida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o‘rganish masalasi dolzarb yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, xorijiy sayohatnomalar asosida amirlik iqtisodiyoti, savdo tizimi, hunarmandchilik ishlab chiqarishi va ijtimoiy qatlamlar tizimini o‘rganish ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ushbu manbalar orqali amirlikning ichki hayoti haqida muqobil va ko‘p qirrali tasavvur hosil qilish mumkin. Mazkur maqolaning maqsadi xorijiy sayohatnomalar asosida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini tahlil qilish, ushbu manbalarning ilmiy qiymati va ishonchlilik darajasini aniqlash hamda ularning tarixiy manba sifatidagi o‘rnini yoritishdan iborat.

R.Xoliqova fikricha, bugungi kunga kelib ushbu tadqiqot ishi mavzuiga oid bo‘lgan xorijiy tarixshunoslik yo‘nalishida ingliz, fransuz, nemis, turk, fors, tojik va rus tillarida chop etilgan ko‘plab asarlar majmuasi mavjud bo‘lib, ularni ikki turkumga ajratgan holda tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Birinchi turkumga XX—XXI asrlarda AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Turkiya, Eron kabixorijiy davlatlarda yaratilgan asarlar majmuasini, ikkinchi turkumga esa bevosita mustaqillik qo‘lga

kiritilgandan so‘ng, ya’ni XX asrning so‘nggi o‘n yili va XXI asr boshlarida Rossiya va MDH davlatlarida yaratilgan asarlar majmuasini kiritish maqsadga muvofiqdir. Shuni ta’kidlash joizki, mavzuimizning ayrim jihatlariga u yoki bu borada ba’zan qisman, ba’zan umumiy holatda tegishli bo‘lgan ilk tadqiqotlar XX asrning 50-60 yillarida AQSH, Angliya, Turkiyada paydo bo‘ldi.

Ular jumlasiga Ye.D.Sokol, R.A.Pirs, R.Portal, S.Bekker, A.Z.Validiy-To‘g‘on18 tadqiqotlarini kiritish mumkin.R.Xoliqova ta’kidlashicha,chet ellik tarixchilar, jumladan, g‘arbiy yevropalik va amerikalik tadqiqotchilar: Ye.D.Sokol, R.A.Pirs, R.Portal, S.Bekker o‘z asarlarida Rossiya—Buxoro munosabatlari masalasini o‘rganish va uni tahlil etishni o‘z oldilariga alohida vazifa va maqsad qilib qo‘ymagan bo‘lsalar-da, ular o‘z asarlarida Rossiya imperiyasining Turkiston o‘lkasiga, shu jumladan, Buxoroga nisbatan olib borgan mustamlakachilik siyosati va hukmronligi, uning ayrim jihatlarini kabi masalalarga o‘ta tanqidiy yondashganligini e’tirof etish kerak.

NATIJALAR. Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini o‘rganishda xorijiy sayohatnomalar muhim manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. XVIII–XIX asrlarda amirlik hududiga tashrif buyurgan Yevropa va Rossiya sayyohlari, diplomatlari hamda harbiy kuzatuvchilari tomonidan yozilgan asarlar Buxoro jamiyatining turli jihatlarini yoritishda qimmatli ma’lumotlar beradi. Ushbu manbalar orasida ingliz sayyohi Aleksandr Berns (Alexander Burnes), vengriyalik sharqshunos Arminiy Vamberi (Arminius Vambery), rus sharqshunosi Nikolay Xanikov (N.V. Khanikov) kabi mualliflarning asarlari alohida ajralib turadi.

Ingliz sayyohi Aleksandr Berns 1831–1832-yillarda Markaziy Osiyoga qilgan sayohati davomida Buxoro amirligiga ham tashrif buyurib, o‘z kuzatuvlarini “Travels into Bokhara” (1834) asarida bayon etgan. Berns o‘z asarida Buxoroning savdo hayotiga alohida e’tibor qaratadi. Uning ta’kidlashicha, Buxoro shahri mintaqadagi muhim savdo markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda Hindiston, Eron, Rossiya va boshqa hududlardan kelgan savdogarlar faoliyat yuritgan. Berns bozorlardagi tovarlar xilma-xilligini, ayniqsa ipak, paxta, gilam va ziravorlar savdosining rivojlanganligini qayd etadi. Shu bilan birga, u savdo tizimining ayrim jihatlarini tanqidiy baholab, bojxona tartiblarining murakkabligi va savdo erkinligining cheklanganligini ham ta’kidlaydi.

Vengriyalik sharqshunos Arminiy Vamberi esa 1863-yilda darvish qiyofasida Buxoroga kirib kelib, o‘z kuzatuvlarini “Travels in Central Asia” (1864) asarida bayon etgan. Vamberining ma’lumotlari Buxoro amirligining ijtimoiy tuzilmasini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. U jamiyatning qatlamlarga bo‘linishini – amaldorlar, ruhoniylar, savdogarlar va oddiy dehqonlar o‘rtasidagi tafovutlarni batafsil tasvirlaydi. Vamberi ayniqsa aholining turmush darajasi va ijtimoiy tengsizlik masalalariga e’tibor qaratib, oddiy aholi, xususan dehqonlar hayotining og‘irligini qayd etadi. Shu bilan birga, u hunarmandchilikning rivojlanganligini, ayniqsa to‘qimachilik va metallga ishlov berish sohalarining keng tarqalganligini ta’kidlaydi.

Rus sharqshunosi Nikolay Xanikovning 1843-yilda chop etilgan “Opisanie Bukharskogo khanstva” asari ham Buxoro amirligining iqtisodiy hayotini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Xanikov o‘z asarida amirlikning ma‘muriy-hududiy tuzilishi, yer egaligi tizimi va soliq siyosatini tahlil qiladi. Unga ko‘ra, Buxoro iqtisodiyoti asosan sug‘orma dehqonchilikka tayangan bo‘lib, yer resurslari ustidan nazorat amir va mahalliy hokimlar qo‘lida bo‘lgan. Xanikov soliq tizimining murakkabligi va aholiga tushadigan soliq yukining yuqoriligini qayd etib, bu holat iqtisodiy rivojlanishni cheklovchi omillardan biri ekanligini ta‘kidlaydi. Shuningdek, ingliz sayyohi Jeyms Abbot (James Abbott) va rus diplomati E.K. Meyendorf (E.K. Meyendorff) asarlarida ham Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida muhim ma‘lumotlar uchraydi. Meyendorf o‘zining 1820-yillardagi sayohati davomida Buxoroning savdo yo‘llari va tashqi iqtisodiy aloqalari haqida yozib, amirlikning Rossiya va boshqa davlatlar bilan savdo munosabatlariga alohida e‘tibor qaratadi.

Ushbu sayohatnomalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Buxoro amirligi iqtisodiyoti ko‘p tarmoqli bo‘lib, unda qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo muhim o‘rin tutgan. Biroq iqtisodiy tizimning rivojlanishi ko‘p jihatdan an‘anaviy boshqaruv usullari va ijtimoiy tuzilmaning konservativ xarakteri bilan cheklangan. Xorijiy mualliflar tomonidan berilgan ma‘lumotlar ayrim hollarda subyektiv xarakterga ega bo‘lsa-da, ularni qiyosiy tahlil qilish orqali Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida nisbatan to‘liq tasavvur hosil qilish mumkin. Shu tariqa, xorijiy sayohatnomalar Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini o‘rganishda muhim manba bo‘lib, ular nafaqat tarixiy voqelikni yoritadi, balki o‘sha davr jamiyatining ichki tuzilmasini tashqi nigoh orqali tahlil qilish imkonini beradi.

XIX asrning ikkinchi yarmida, xususan, Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga faol kirib kelishi davrida Buxoro amirligi haqida yozilgan xorijiy manbalar soni va sifati sezilarli darajada oshdi. Bu davrda yaratilgan sayohatnomalar va ilmiy-tadqiqot asarlari avvalgi manbalarga nisbatan tizimliroq va aniqroq ma‘lumotlar bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Turkiston general-gubernatori K.P. Kaufman davrida olib borilgan ekspeditsiyalar natijasida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti chuqurroq o‘rganila boshlandi. Rus olimi va sayyohi Aleksandr Fedchenko 1860–1870-yillarda Markaziy Osiyoda olib borgan tadqiqotlari davomida Buxoro amirligining tabiiy-geografik sharoiti, qishloq xo‘jaligi va aholining turmush tarziga oid muhim ma‘lumotlar to‘plagan. Uning kuzatuvlariga ko‘ra, amirlik iqtisodiyotida sug‘orma dehqonchilik yetakchi o‘rin tutgan bo‘lib, asosiy ekinlar sifatida paxta, bug‘doy va bog‘dorchilik mahsulotlari yetishtirilgan. Fedchenko ayniqsa irrigatsiya tizimlariga e‘tibor qaratib, ularning qadimiyligi va mahalliy sharoitga moslashganligini qayd etadi. Shu bilan birga, u yerlarning notekis sug‘orilishi va texnologik orqada qolish holatlarini ham tanqidiy baholaydi.

Ingliz sayyohi va missioneri Genri Lansdell (Henry Lansdell) 1880-yillarda Buxoroga qilgan sayohati natijalarini “Russian Central Asia” (1885) asarida bayon

etadi. Lansdell Buxoro amirligining savdo va iqtisodiy aloqalarini tahlil qilib, bu hududning Rossiya imperiyasi bilan iqtisodiy integratsiyasi kuchayib borayotganini ta'kidlaydi. U bozorlardagi mahsulotlar tarkibi, savdo yo'llari va karvonlar faoliyati haqida batafsil ma'lumot beradi. Lansdell, shuningdek, hunarmandchilik ishlab chiqarishining saqlanib qolgan an'anaviy shakllarini tasvirlab, ularning bozor iqtisodiyoti sharoitida sekin o'zgarayotganini qayd etadi.

Kaufman davriga oid rasmiy rus manbalarida ham Buxoro amirligining iqtisodiy va ijtimoiy hayoti haqida muhim statistik va tavsifiy ma'lumotlar uchraydi. Xususan, Turkiston o'lkasini o'rganish bo'yicha tashkil etilgan ilmiy ekspeditsiyalar natijasida yer resurslari, soliq tizimi, savdo hajmi va aholining ijtimoiy tarkibi haqida aniqroq ma'lumotlar to'plangan. Ushbu materiallar Buxoro iqtisodiyotining an'anaviy xarakterga ega ekanligini, biroq tashqi ta'sirlar ostida asta-sekin o'zgarib borayotganini ko'rsatadi.

Shuningdek, XIX asr oxirlarida faoliyat olib borgan rus olimi N.I. Veselovskiy va boshqa tadqiqotchilar ham Buxoro amirligining madaniy va iqtisodiy hayotiga oid ma'lumotlarni to'plaganlar. Ularning ishlarida hunarmandchilik markazlari, bozorlardagi narx-navo, ishlab chiqarish hajmi va savdo aloqalari haqida muhim statistik ma'lumotlar keltiriladi. Bu esa Buxoro amirligining iqtisodiy tizimini yanada aniqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Mazkur davr manbalarining o'ziga xos jihati shundaki, ular ko'pincha ilmiy-ekspeditsion xarakterga ega bo'lib, avvalgi sayohatnomalarga nisbatan ancha tizimli va faktlarga boydir. Biroq ushbu manbalarda ham Rossiya imperiyasining siyosiy manfaatlari aks etganligi sababli ayrim ma'lumotlar ma'lum darajada ideologik ta'sir ostida berilganligini hisobga olish zarur. Umuman olganda, Kaufman davri va undan keyingi xorijiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti murakkab va ko'p qirrali bo'lib, u an'anaviy tuzum asosida rivojlangan bo'lsa-da, XIX asr oxiriga kelib tashqi iqtisodiy va siyosiy omillar ta'sirida muayyan o'zgarishlarga uchray boshlagan. Xorijiy sayohatnomalar esa ushbu jarayonlarni tashqi kuzatuvchi nigohi orqali yoritib, tarixiy haqiqatni tiklashda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

XULOSA. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xorijiy sayohatnomalar Buxoro amirligining XVIII–XIX asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim va qimmatli tarixiy manba hisoblanadi. Aleksandr Berns, Arminiy Vamberi, N.V. Xanikov, A. Fedchenko, G. Lansdell kabi sayyoh va tadqiqotchilar asarlarida amirlikning iqtisodiy tuzilmasi, savdo aloqalari, hunarmandchilik ishlab chiqarishi hamda ijtimoiy qatlamlari haqida keng qamrovli ma'lumotlar keltirilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Buxoro amirligi iqtisodiyoti asosan sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoga tayangan bo'lib, uning rivojlanishi an'anaviy boshqaruv tizimi va ijtimoiy tuzilma bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Shu bilan birga, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Rossiya imperiyasining mintaqadagi siyosiy-iqtisodiy ta'siri kuchayishi natijasida amirlik iqtisodiyotida muayyan o'zgarishlar yuz bera

boshlagan. Xorijiy sayohatnomalarda keltirilgan ma'lumotlar amirlik hayotining turli jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etsa-da, ularning aksariyati mualliflarning subyektiv qarashlari, siyosiy manfaatlari va madaniy stereotiplari ta'sirida yozilganligini inobatga olish zarur. Shu sababli ushbu manbalarni o'rganishda tanqidiy yondashuvni qo'llash, ularni mahalliy yozma manbalar bilan qiyosiy tahlil qilish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Tadqiqot natijalari xorijiy sayohatnomalar orqali Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yanada to'liq va ko'p qirrali tarzda tiklash mumkinligini ko'rsatadi. Bu esa mazkur manbalarni tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtai nazaridan chuqur o'rganish zarurligini belgilaydi.

Shu nuqtai nazardan, kelgusida quyidagi ilmiy yo'nalishlarda tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir:

- xorijiy sayohatnomalarni mahalliy tarixiy manbalar bilan qiyosiy tahlil qilish;
- Buxoro amirligining iqtisodiy ko'rsatkichlarini (savdo hajmi, narx-navo, soliq tizimi) manbalar asosida rekonstruksiya qilish;
- sayohatnomalardagi ma'lumotlarni manbashunoslik va diskursiv tahlil usullari asosida chuqur o'rganish;
- xorijiy mualliflar qarashlarida aks etgan ideologik va madaniy stereotiplarni aniqlash va baholash.

Umuman olganda, xorijiy sayohatnomalar Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy tarixini o'rganishda muhim ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, ular tarixiy voqelikni yanada aniqroq va kengroq tasavvur qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. – Москва: Наука, 1963. – 760 с.
2. Холиқова Р. *Россия-Бухоро тарих чорраҳасида*. - Тошкент: Ўқитувчи, 2005. - 236 б.
3. Ahmedov B.A. *O'zbekiston tarixi manbalari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2001. – 256 b.
4. Azamat Ziyov. *O'zbek davlatchiligi tarixi*. – Toshkent: Sharq, 2000. – 368 b.
5. Nabiev A. *Buxoro amirligi tarixi*. – Toshkent: Fan, 1996. – 240 b.
6. Xudoyberdiyev Z. *Markaziy Osiyo tarixshunosligi*. – Toshkent, 2018. – 180 b.
7. Ergashev Sh. *Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti*. – Toshkent, 2021. – 175 b.
8. Yo'ldoshev S. *Markaziy Osiyoda savdo yo'llari tarixi*. – Toshkent, 2019. – 160 b.
9. Becker S. *Russia's Protectorates in Central Asia*. – London: Routledge, 2004.
9. Мавлянов, У. Н. (2022). ONTOLOGICAL VIEWS OF ALI SAFI. ФИЛОСОФИЯ И ЖИЗНЬ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ,(1 (16)).

10. Nasriddinovich, M. U. (2021). ALI SAFIY AXLOQ QOIDALARIGA AMAL QILISHNING ANAMIYATI HAQIDA. PHILOSOPHY AND LIFE INTERNATIONAL JOURNAL,(1)

11. Мирзаева, Н. Ж. (2025). XIX АСРНИНГ ОХИРИ XX АСР БОШЛАРИДА МИРЗАЧЎЛ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ДЕҲҚОНЧИЛИК МАДАНИЯТИДАГИ ТРАНСФОРМАЦИОН ЖАРАЁНЛАР. *Решение социальных проблем в управлении и экономике*, 4(4), 58-67.

12. Мирзаева, Н. Д., & Расулова, М. А. К. (2016). К вопросу о религиозном составе населения русских поселков в Голодной степи (начало XX века). *Проблемы современной науки и образования*, (11 (53)), 44-45.К

13/ { росу о религиозном составе населения русских поселков в Голодной степи (начало XX века). *Проблемы современной науки и образования*, (11 (53)), 44-45.